

עשה אזניך כאפרכסת

אחריות, צנזורה ולימוד התורה בעידן מאגרי המידע¹

הרב ד"ר בנימין לאו

"עשה לך רב וקנה לך חבר" (אבות א, ו)

"עשה אזניך כאפרכסת וקנה לך לב מבין" (בבלי חגיגה ג, ע"ב)

א. נגישות למידע ולימוד תורה

בשנים האחרונות מתנהל דיון ער בשאלת טיב לימוד התורה באמצעות מאגרי מידע ממוחשבים ואינטרנט. הדיון נחלק לשני עניינים עיקריים: האחד עוסק ביחס לפתיחת מקורות המידע לכל דורש, בלי כל מאמץ. במסגרתו עולות שאלות בדבר הוראה במקומות של "תלמידים שאינם הגונים", קבוצות עילית בלימוד תורה לעומת לימוד פופולרי וכדו' ובעיית אובדן השליטה במקורות הידע של אנשי המקצוע ("ידע זה כוח"). העניין השני (שהוא פועל יוצא של הראשון) עוסק בטיב הלימוד המופק מן השימוש במאגרי מידע, וגולש לוויכוח העתיק של "סיני ועוקר הרים מה עדיף". במאמר זה אני מבקש לדון בעניינים אלה, ולשלב בדיון עיון היסטורי ודרשה תלמודית.

• 1. "סוד ה' ליראיו" - אופייה של ספרות השו"ת

ספרות השאלות והתשובות לבשה ופשטה צורה במהלך הדורות, מראשיתה בימי הגאונים ועד לימינו אלה.² למרות השוני שבין התקופות שיקף ספר התשובות בכל המקומות ובכל

1 תורה לרב יהודה ברנדס ולעוזי פוקס שקראו את הטיוטה הראשונה של מאמר זה והעירו עליה הערות רבות, השקועות על פני המאמר כולו.

2 מחקרים שונים נכתבו על ספרות התשובות מהיבטים שונים: ראה לדוגמה מ' אלון, **המשפט העברי**, ירושלים תשל"ג, פרק שלשים ותשעה; י"ז כהנא, 'הפסק והתשובה', **ספר השנה של בר אילן**, א (תשכ"ג), עמ' 270-281 [=הנ"ל, **מחקרים בספרות התשובות**, ירושלים תשל"ג]; ח' סולוביצ'יק, **שו"ת כמקור היסטורי**, ירושלים

הזמנים את משאם ומתנם של תלמידי חכמים, בדרך כלל רבנים מקומיים המרצים את רעיונותיהם ההלכתיים לפני רב בעל סמכות גדולה יותר, המחווה את דעתו תוך שהוא מציג את שיקולי דעתו המלומדת בסוגיה הנדונה. אדם מן השורה לא פנה בשאלה כתובה לאינסטנציה עליונה. הוא פנה (בדרך כלל בעל-פה) אל הסמכות המקומית ואותו בר-סמכא בירר את הסוגיה, אם היה צורך בכך, עם החכמים בדרגה שמעליו. במידה רבה מדובר במודל המקראי של "וקמת ועלית", המבנה האידילי המוצג בתורה והמתואר בתוספתא (חגיגה ב, ט):

אמ' ר' יוסי כתחלה לא היתה מחלוקת בישראל אלא בית דין של שבעים ואחד היה בלשכת הגזית ושאר בתי דינים של עשרים ושלושה היו בעיירות שבארץ ישראל שני בתי דינים של שלושה שלושה היו בירושלם אחד בהר הבית ואחד בחיל נצרך אחד מהן הולך אצל בית דין שבעירו אין בית דין בעירו הולך אצל בית דין הסמוך לעירו אם שמעו אמרו להן ואם לאו הוא ומופלא שבהן באין לבית דין שבהר הבית אם שמעו אמרו להן ואם לאו הוא ומופלא שבהן באין לבית דין שבחייל אם שמעו אמרו להן ואם לאו ואלו באלו באין לבית דין שבלשכת הגזית אע"פ שהו של שבעים ואחד אין פחות מעשרים ושלושה נשאלה הלכה אם שמעו אמרו להם ואם לאו עומדין במנין אם רבו המטמאין (או) [טימאן] רבו המטהרין טיהרו משם הלכה יוצא ורווחת בישראל משרבו תלמידי שמי והלל שלא שימשו כל צרכן הרבו מחלוקות בישראל ונעשו שתי תורות.

מן התיאור של התוספתא קל להבין את תחושת האחריות של לומדי התורה בהעברת התורה מדור לדור. כדי ש"לא תיעשה התורה לשתי תורות" התגבר הצורך לשמור באופן קפדני על התורה שבעל-פה: קביעת קריטריונים נוקשים לכניסת תלמידים, בדיקת התלמידים תוך תהייה על קנקנם ש"תוכם כברם", היררכיה ברורה בשאלת סמכויות ועוד כיוצא בזה. גם השפה של ספרות השו"ת הקלסית שומרת בדרך כלל על השיח הפנימי של בית-המדרש: מערכת המושגים, סגנון הכתיבה, רמיזות תלמודיות וכדו' - כל אלה יחד יצרו את האקלים של ספרות שלא נועדה להיות נגישה ליהודים פשוטים שאינם לוחמים במלחמתה של תורה. ככל שספרות השו"ת התרחבה כן הלכה השפה והתמקצעה. ריבוי של

תשנ"א; י"מ תא שמע, 'מבוא', ב' ליפשיץ וא' שוחטמן (עורכים), מפתח השאלות והתשובות של חכמי אשכנז צרפת ואיטליה, ירושלים תשנ"ז.

ראשית תיבות ומילות קוד שימשו את תלמידי החכמים במשאם ומתנם, דבר שהביא בהכרח למידור חלק גדול מן הציבור שחסר כלים לקריאת ספרות זו.³

• 2. "הכל מבואר ומתוקן לסעודה" - ראשיתם של המאגרים

עם המצאת הדפוס ושיפור תנאי התחבורה והניידות בין גלויות ישראל התחילו חכמים להתמודד עם "בעיית" גודש החומר ההלכתי שנכתב, בעיקר בספרות השו"ת.⁴ דוגמה למבוכה (ולפתרון בצדה) נמצא בספר **כנסת גדולה** של הרב חיים בנבנישתי (תורכיה, המאה ה-17). בהקדמת הספר מתאר הרב בנבנישתי את הקושי שבמציאת מקורות בספרות השו"ת, הן בגלל ההיקף הרב של הספרים, ויותר בגלל היעדר מפתחות מתוקנים לספרים: "כמה מספרי התשובות אסיריו לא פתח ביתה ולא נעשו בו מפתחות, ואותן שיש אינן מסודרות, ואותן שמסודרות - לפעמים יחסרו כמה תשובות ורובן ככולן לא נזכרו במפתחות כי אם גופא דעובדא...".

בשל קושי זה נטל על עצמו הרב בנבנישתי ללקט את כל התשובות שבאו לידו ולסדרן לפי ענייניהן על סדר **השולחן ערוך**. את לקט התשובות פרסם בספר בשם **כנסת הגדולה** - "להיות שזה כינוס וקיבוץ גדול מכל הדינים המחודשין הנמצאים בספרי התשובות של גדולי האחרונים ונאספו שמה כל העדרים". מטרתו המפורשת הייתה לקצר את תהליך החיפוש של מבקשי ההלכה: "כל מבקש למען דעת עיקרא דדינא ומסקנת ההלכה ומה שהסכימו הפוסקים האחרונים והקדמונים לפסק ההלכה - מה לו לחזור בפתחי שערי התשובות זולת לעיין בספר בית יוסף ובחיבור הזה ובם ימצא את כל מבוקשו כי הכל מבואר ומתוקן לסעודה".

אחרי ספרו של הרב בנבנישתי נדפסו ספרים רבים ברוח זו: הרב יהודה אשכנזי (טיקטין, אמצע המאה ה-18) חיבר את **באר היטב**; הרב חיים מרדכי מרגליות (פולין, סוף המאה ה-18) חיבר את **שערי תשובה** (המשמש במידה רבה כתוספת והשלמה ל**באר היטב**). גם הוא בהקדמתו, כמו בעל **כנסת הגדולה** מרחיב בצורך הרב בכינוס שכזה. הספר **שערי תשובה** כולל רק את חלק אורח חיים של **השולחן ערוך** וכהשלמה לו בא הרב

3 ראה יוסקה אחיטוב, 'על הסוציולוגיה של הבערות', **על גבול התמורה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 183-189.

4 לצורך הסקירה הבאה נעזרתי בעיקר בספרו של מ' אלון (לעיל, הערה 2), עמ' 1272-1277.

אברהם צבי אייזנשטאט (פולין, אמצע המאה ה-19) וחיבר את **פתחי תשובה** על שאר חלקי השולחן ערוך.

לפני קום המדינה ריכז הרב א"ז מלצר יחד עם הרב הרצוג קבוצת רבנים שליקטה את **אוצר הפוסקים** שיסייע לעבודת בתי-הדין (חלק אבן העזר וחושן משפט של השולחן ערוך). מאז ועד היום התקדם פרויקט ענק זה ונעשה אחד מספרי העזר המרכזיים לכל דייני ישראל, שאמורים להסתמך בתשובותיהם על פסקי גדולי הדורות הקודמים, ובלי מפעל זה אין כמעט סיכוי שיצליחו להקיף לבדם את הספרות הזו.

במצב דברים זה ברור לכל איזו מהפכה היא כניסתם של מאגרי המידע לעולם התורה. **פרויקט השו"ת** של אוניברסיטת בר-אילן מעמיד את נושא הנגישות של הפוסק אל עולם המקורות והפסיקה ברמה שגדולי גאוני העולם לא יכלו לחלום עליו. "שאלת חכם חצי תשובה" - על-ידי שאלה מדויקת מסוגל כל משתמש במאגרי המידע הללו להתמצא בסוגיות ובשאלות שלא ידע על קיומם.

הדוגמאות השכיחות יותר מצויות במסגרת הכנת שיעורים. הנגישות למרחבי התלמוד והפוסקים מאפשרת לכל מורה ותלמיד להכין דפי מקורות עשירים ומגוונים כמעט בלי מאמץ. גם יכולתם של תלמידים להשתתף בשיעור באופן פעיל וביקורתי התעצמה לאין ערוך. במידה מסוימת אפשר להקביל את התלמידים בעלי המחשבים הנישאים, שכוללים בתוכם את מאגרי המידע דוגמת פרויקט השו"ת, למסגרת הלימוד של בעלי התוספות, שבה ישבו התלמידים, שהיו בעצמם "מאגר מידע" ושהשתתפו באופן פעיל וחופשי ביצירה ההלכתית של רבם.⁵ תלמיד שומע רעיון או חידוש מפי רבו בשעת השיעור כיום, הוא בודק אותו בעזרת חיפוש מקורות נוספים ומערים עליו קשיים (מבורכים) מרחבי התלמוד וספרות התורה שבעל-פה.

• 3. סיום המחלוקת "סיני ועוקר הרים"

בעבר התנהל ויכוח מי עדיף "סיני" (=מאגר מידע) או "עוקר הרים". חכמי ארץ ישראל שנשאלו על-ידי חכמי בבל את השאלה הזו, קבעו ש"סיני עדיף" כי "הכל צריכים למרי

5 ראו אצל י"מ תא-שמע, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות**,

א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 75-76.

חיטיא". אנשי ארץ ישראל רצו לשמור את מסורת הלימוד המסורה בידיהם. אנשי בבל לא קיבלו את עצתם והעדיפו את עוקר ההרים, בעל הסברה והדעה.⁶ הוויכוח הזה, שיסודותיו כבר שקועים במסכת אבות בשאלת מי מכריע ר' אליעזר "בור סוד" או ר' אלעזר "מעיינ המתגבר", לא הוכרע באופן רשמי מעולם. הר"י בן מיגאש, (שו"ת הר"י מיגאש, סימן קיד) נשאל:

שאלה מה יאמר אדונינו באיש שאינו יודע דרך הלכה לא קריאתה ולא פירושה, אלא שראה הרבה מתשו' הגאונים וכו' ומי שאינו מבין עיקר הדין ולא מקורו מן התלמוד אם הוא מותר להורות?

בתשובתו מביע הר"י מיגאש עמדה ברורה שהמורה על-פי ידע עדיף ודאי מבעל הדעה, כי אצל בעל הדעה הטעות נפוצה מה שאין כן אצל הסומך על מה שלמד ואינו אלא מתווכ בינינו לבין הדורות הקודמים:

דע שהאיש הזה ראוי להתיר לו להורות יותר מאנשים רבים שקבעו עצמם להורות בזה"ז, ורובם אין בהם לא הבנת ההלכה, ולא העמידה על דעת הגאונים, ואותם שמדמים להורות מחוזק עיונם בתלמוד הם שראוי למנעם מזה, לפי שאין בזמנינו זה מי שיהיה ראוי לכך. אבל המורה מתשו' הגאונים אע"פ שאינו יכול להבין בתלמוד הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו, שאע"פ שהוא מורה מסבא בלתי אמתית מראיות הגאונים ז"ל מ"מ אינו טועה בזה שהוא עושה ע"פ ב"ד גדול מומחה לרבים. ואין בזמנינו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו.⁷

ואולם המאירי כותב שיש הרבה בעלי ידע שידיעתם גדולה בתלמוד:

ואף על פי כן אינם יודעים לכוין שמועה אחת להלכה, ולמה שראוי להורות. וכמה מוחזקים לבקיאים בחדרי תורה וכשבאה הוראה לידם אף הפתח אינם מוצאים.⁸

6 בבלי הוריות יד, ע"א. יש ניסיון להעמיד את השוני שבין מסורת הלימוד של ארץ ישראל למסורת הלימוד הבבלי על בסיס ההבדל שבין סיני (הלימוד המבוסס על מסורת ולא על חידוש) לבין עוקר ההרים (החדשן והפלפלן). ראה על כך במאמרו של ד' רוזנטל, 'מסורות ארץ-ישראליות ודרךן לבבל', קתדרה, 92 (תשנ"ט), עמ' 48-7. בהקשר זה מעניין לנתח את סוגיית עליית הלל לנשיאות, ואכמ"ל.

7 וראה דברים מפורשים בשו"ת הריב"ש, סימן רעא.

8 בית הבחירה, יומא כו, ע"א. הרב עובדיה יוסף מביא בהקדמה לספרו יביע אומר, חלק א, את דברי המאירי בצד

את המחלוקת הזאת אפשר למצוא גם בשדה ההלכה, בשאלת קדימויות של סדרי כבוד לתלמידי חכמים. כך כותב הפרי מגדים (**אשל אברהם**, סוף סימן קלו):

תלמיד חכם בעל הוראה קודם לעלות לספר תורה לפני תלמיד חכם מפולפל שאינו בעל הוראה, דהיינו טעמא כמ"ש (בהוריות יד) דסיני ועוקר הרים סיני עדיף.

אולם הרב שלמה קלוגר (**הגהות**) חולק עליו וטוען שכל זה היה רלוונטי בימים שלפני הדפוס, אז היה "סיני עדיף".

אבל עכשיו אחרי מיעוט חיפוש יכול האדם למצוא מבוקשו, ולא שייך הטעם דהכל צריכים למרי חטיא, לפיכך עוקר הרים עדיף, מפני שהוא מוציא מלבו וא"א למצוא ממילא.

דומה שהוויכוח ההיסטורי של "סיני או עוקר הרים מה עדיף" הוכרע בימינו באופן לא רשמי בעובדה שכולם יכולים להיות סיני. הנגישות לחומר ההלכתי שאצור בספרות השו"ת הכניסה את כל מי שרוצה להר סיני.⁹

• 4. משמעויות רוחניות וחינוכיות של השו"ת באינטרנט

לאחר התפשטות מאגרי המידע התפתח לימוד התורה והעיסוק בשו"ת באמצעות האינטרנט. כאן אנו נחשפים לתופעה אחרת לגמרי, של ניהול משא ומתן הלכתי לא בין חכמים אלא בין היהודי הפשוט לרב. עולה כפורחת תופעת המשיבים באינטרנט, כשבראש מוביל אתר "מורשת", עם קבוצת רבנים משיבים (הרב יובל שרלו, הרב דוד לאו ועוד). לאחרונה עלה ברשת גם אתר של הרב יעקב אריאל שבו הוא משיב לשאלות הפונים. המשותף לכולם הוא שבניגוד לעבר, השאלה אינה מתימרת להיות חצי תשובה. להבדיל

מקורות רבים נוספים המתריעים מפני תופעה זו. ראה גם ע' פוקס, 'דרך ההכרעה', **סוגיות במחקר התלמוד: יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של א"א אורבך**, ירושלים תשס"א, עמ' 122-123, הערה 70. במאמר, המבאר את דרכו של המאירי, מובאת פסקה מחידושי המאירי לבבא בתרא (קל, ע"ב) שבה הוא מבקר את בני דורו שסומכים על כל ממצא ספרותי בלי לתת את הדעת לז'אנר אם הוא פסק או חידוש, וגם לא בודקים את מקורו.

9 בשנים האחרונות עסקתי רבות בעיון בכתביו של הרב עובדיה יוסף, שהוא אולי הדוגמה המובהקת ביותר ל"סיני" של זמננו. מתברר שלהיות "סיני" זה לא רק להיות "מאגר מידע". היכולת לשלוף את הקובץ הרצוי במקום הנכון מצריך משהו נוסף, וה"משהו" הזה, להבנתי, הוא העמל של רכישת המידע למאגר. כל אחד יודע שידע הנרכש בזיעת אפיים שמור במאגר הזיכרון שלנו טוב יותר ממתנת חינם. ואכן אפשר לראות הרבה מאוד דברים שנכתבים, בעזרת מאגרי הידע הממוחשבים, שחוסר העמל ניכר בהם.

מספרות השו"ת הקלסי, שבו רבנים התכתבו ביניהם בלימוד דרך שאלה ותשובה, כאן פונים בני כל הגילים ישר לרב ומבקשים תשובה. להבדיל ממאגרי המידע, שפותחים את אוצרות הידע לכל לומד תורה, משקפים אתרי השו"ת באינטרנט את המצב ההפוך. התשובות הניתנות הן קצרות, חדות ובדרך כלל גם חד-משמעיות. הן מציגות פן מוזר של "עשה לך רב" וירטואלי, בחינת "מרא דאתרא" (=הרב של "האתר"). אין כאן השתתפות פעילה במשא ומתן של הלכה, אין כאן עמל של שאלה שבאה לאחר לימוד מעמיק ומקיף. השאלה נשאלת "כאן ועכשיו" והמשיב עונה באותו האופן. כתוצאה מכך מתפתח לו נתיב חדש של שו"ת, שמציג סוג של שואלים שאינם סבלנים דיים ואולי גם אינם מוכנים להתחייב להתקשרות אישית למדריך אישי וחי שיוביל אותם במבוכי ההלכה. בספרו **רשו"ת הרבים** מתמודד הרב יובל שרלו עם התופעה של שו"ת באינטרנט. בדבריו הוא מבקש להראות ש"לא ייתכן כי פתיחת צינור חדש לזרימת התורה - האינטרנט - יחדש דבר שלא היה קיים בעולם. הוא המשך של גילויי התורה בכל הדורות".¹⁰ הרב שרלו עומד בתשובתו על יתרונות הכלי (זמינות של השואל לרב, אנונימיות, המאפשרת להעלות שאלות אינטימיות שמעיקות מאוד על השואל, פומביות, המאפשרת לקהל גדול מאוד ללמוד כיצד מתמודדת ההלכה עם בעיות השעה, ריכוז ומיקוד הטיפול בנושא, מיידיות התשובה ואפשרות דיון כמו בחיי בית-מדרש) והוא מתעלם לגמרי מן השינויים הגדולים ומהבעייתיות שכלי זה מביא לעולם:

(1) פנייה לרב בלי שום עכבה יש בה גם חינוך לעצלנות גדולה. כל מי שהתנסה בהליכה ל"שאלת רב" מכיר את "שעות העבודה" הקודמות להליכה לרב, שבהן מתכונן השואל בהכנת השאלה, הן כדי שלא יטריח את הרב בלא צורך והן כדי שלא "ייתפס" בחוסר ידיעה אלמנטרי.

(2) האנונימיות אמנם מאפשרת לשאול באופן חופשי אך משחררת מאחריות של קשר רציף עם הרב הנשאל, מה עוד שרבות מהשאלות מצריכות היכרות מוקדמת, ובמקרים רבים צריכות להינתן על אותה שאלה תשובות שונות לשואלים שונים.

(3) הרב שרלו מתעלם מן השינוי העיקרי שבשו"ת אינטרנט, שהוא יציר כלאיים שבין הפנייה לרב המקומי בעל-פה לבין המשא ומתן ההלכתי של ספרות השו"ת. ייתכן

10 י' שרלו, **רשו"ת הרבים**, פתח-תקוה תשס"ב, עמ' 17-18.

והגדרה מדויקת של הז'אנר ינמיך חלק מן הציפיות וממילא גם חלק מן הביקורות. אולי לא צריך לקרוא לזה "שו"ת אינטרנט" אלא "הדרכה הלכתית". ספרות השו"ת ראוי לה שתישאר ביטוי לשיח לימודי שמכיל בתוכו את הלימוד והליבון של השואל והמשיב. אין זה אומר שהשואל צריך להיות כלי קיבול של כל התורה כולה, אולם הוא אינו יכול להשתתף בשיח ההלכתי בלי כל הכנה מוקדמת. גם ילד שיעמול על נושא הלכתי, לפום דרגא דיליה, וישאל לחוות הדעת של סמכות הלכתית בנושא זה, יהיה שותף למפעל השו"ת. ואולם אם אותו ילד ישגר רק שאלה לקוננית לבירור התשובה, בלי שיעיין קודם במקורות ההלכה, הוא לא יהיה שותף למפעל השו"ת, אלא רק בגדר מבקש סיוע והדרכה הלכתית. דומני שיש לנו אחריות לשמירת הז'אנר של ספרות השו"ת במדרגתה הגבוהה, שלא תיפגע מפריצת אפיקי התקשורת החדשים שבין רבנים לציבור. בדברים אלה אינני מבקש לערער על היתרונות שציין הרב שרלו בדבריו, אלא לברר את המשמעות החינוכית והרוחנית שאפיק לימוד תורה זה הביא לעולם. השו"ת באינטרנט אכן פתח אפיק של תקשורת לציבור החש שאין בסביבתו רבנים המבינים את עולמו שכעת, בעזרת האינטרנט, יכול ליצור קשר עם רבנים "מביני עניין". אפיק זה יכול לשנות את מעמדה של הרבנות ושל ההלכה ולהאיר בהן פנים רבות.¹¹

ב. עיון בדרשות ר' אלעזר בן עזריה

הדיון הערכי בנוגע לכלים החדשים בלימוד התורה, שמביאים לשינוי כה מעמיק, יכול להיעשות בדרכים שונות. אני מבקש להיאחז במקור תלמודי (חגיגה ג, ע"א), המביא דרשה של ר' אלעזר בן עזריה, שממנה נמשיך את הדיון שלנו.

• 1. מהפכת החינוך של ר' אלעזר בן עזריה

מעשה ברבי יוחנן בן ברוקה ורבי אלעזר חסמא שהלכו להקביל פני רבי יהושע בפקיעין, אמר להם: מה חידוש היה בבית המדרש היום? אמרו לו: תלמידך אנו,

11 היבטים נוספים של התופעה נדונו בשני מאמרים של עזריאל ויינשטיין, "אצל מיטל 24" ו"הר המורניק שרוף" - על פורומים ואתרים דתיים, **דעות**, 15 (אדר א' תשס"ג), עמ' 6-10; וכן, 'מרא דאתרא', **דעות**, 16 (סיון תשס"ג), עמ' 8-12, 44.

ומימיך אנו שותין.

אמר להם: אף על פי כן, אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש,

התלמוד מנסה להבין את פשר השיחה הזאת בין ר' יהושע לתלמידיו. הרי הוא באמת צמא לשמוע "מה חידוש היה בבית המדרש". הם יודעים זאת, ובמקום להזדרז ולספר לו את כל החידושים, באים התלמידים ומשמיעים דברים שאינם מתאימים כלל לתלמידי ר' יהושע: "תלמידיך אנו ומימיך אנו שותים". זוהי תשובה המתאימה לתלמידים הגדלים בצלו של מורה דוגמת ר' אליעזר בן הורקנוס (בר-פלוגתא של ר' יהושע) המתואר כ"בור סוד שאינו מאבד טיפה". שם, אצל רבי אליעזר יכולים תלמידים לומר: "מימיך אנו שותים", שהרי אין להם מעצמם כלום, אבל זה לא שייך לר' יהושע: הוא מבקש חידוש בבית-המדרש. רק אחרי שר' יהושע מכריח אותם לדרוש, כי "אין בית-מדרש בלא חידוש", הם ניאותים ופותחים בדרשה. ההסבר של התלמוד להתנהגות זו הוא שהתלמידים אכן נשאו בזיכרונם סיפור קשה על ביקור אחר, של תלמידים אחרים, אצל רב אחר. סיפור זה נשתמר בתוספתא (ידיים ב, הלכה טז):

אמר ר' יוסי בן דורמוסקית, אני הייתי עם זקנים הראשונים כשבאין מיבנה ללוד.

ובאתי ומצאתי את ר' אליעזר שהיה יושב בחנות של נחתומין בלוד.

אמר: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום?

אמרתי לו תלמידיך אנו ומימיך אנו שותין.

אמר לי: אף על פי כן, מה חידוש היום?

אמרתי לו את ההלכות ואת התשובות במנין (שנמנו החכמים ופסקום להלכה),

וכשהגעתי לזה, זלגו עיניו דמעות,

אמר: "סוד י"י ליראיו ובריתו להודיעם", ואומר: "כי לא יעשה ה' אלהים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים", צא אמור להן, אל תחושו למניינים: מקובלני מרבן יוחנן בן זכאי שקיבל מן הזוגות והזוגות מן הנביאים ונביאים ממש הלכה למשה מסיני שעמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית.

יש כאן תיאור מעודן ורך של ר' אליעזר השומע חידוש הלכתי בנוגע למעמדם ההלכתי של עמון ומואב בנוגע למצוות התלויות בארץ ואז: "זלגו עיניו דמעות", והדמעות על כך

שחכמים מלהטטים בחידושיהם ובדיוניהם בבית-המדרש, בשעה שכל החידושים האלה מצויים בעולם המסורת, איש מפי איש, עד עולם הנבואה של משה רבנו. זהו בעיני ר' אליעזר: "סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם".

מסורת אלימה יותר של הדבר מצויה בתלמוד הבבלי, כתשובה להתנהגותם של תלמידי ר' יהושע שאינם מספרים לו מיד את חידושי בית-המדרש אלא דוחים אותו באומרם: "תלמידך אנו ומימך אנו שותים" (חגיגה ג, ע"ב):

מעשה ברבי יוסי בן דורמסקית שהלך להקביל פני רבי אליעזר בלוד, אמר לו: מה חידוש היה בבית המדרש היום? - אמר ליה: נמנו וגמרו: עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית. אמר לו: יוסי! פשוט ידיך וקבל עיניך. פשוט ידיו וקבל עיניו. בכה רבי אליעזר ואמר: סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם. אמר לו: לך אמור להם: אל תחושו למניינכם, כך מקובלני מרבן יוחנן בן זכאי, ששמע מרבו, ורבו מרבו: הלכתא למשה מסיני, עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית.

תנא: לאחר שנתיישרה דעתו, אמר: יהי רצון שיחזרו עיני יוסי למקומן. וחזרו.

על-פי מסורת זו תגובתו של ר' אליעזר מהירה יותר, וחריפה הרבה יותר. התלמיד לא ממתין ולא נוהג בגינוני כבוד כשהרב שואל אותו "מה חידוש היה בבית המדרש?". הוא פותח מיד ואומר: "נמנו וגמרו". זהו ביטוי של הכרעה במנגנון של "אחרי רבים להטות" וזהו כוחו של בית-המדרש של יבנה שבו לחכמים יש כוח לחדש הלכה. תגובתו של ר' אליעזר מבהילה: "פשוט ידיך וקבל עיניך". הוא עוקר לו את העיניים שלא יודעות לקלוט מה הן רואות. ההתרשמות של התלמיד מן החידוש בבית-המדרש לא יכולה להתקבל על הדעת בעולמו של ר' אליעזר. אין חידוש בבית-המדרש! הכול כבר נאמר בסיני ורק צריך לאגור את המים ולשתות. זהו ר' אליעזר "במיטבו". תלמיד בא לספר לו על חידושים בבית-המדרש, בזמן שהוא נושא בבורו את כל התורה כולה. "אל תחושו למניינכם" אומר ר' אליעזר: מספיק עם כל הדיונים וההצבעות וההכרעות הארציות שלכם: יש תורה הנתונה ומסורה איש מפי איש, ותפקידנו הוא למסור אותה באחריות ובשלמות.

בבכיו אומר רבי אליעזר "סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם". זהו בכי על התורה הסודית, האמורה לעבור בצנעה מתוך ביטחון שהיא נלמדת רק מפי יראי ה' בבית-המדרש. זהו זעזוע לכל עולמו של רבי אליעזר שלא מוכן להתפשר ולקבל את ההתחדשות והיצירה בבית-המדרש.

על רקע זה, אומר התלמוד, מובנת התנהגות התלמידים של ר' יהושע. הם חוששים לעיניהם, הם לא רגישים לגודל ההבדל בין שני בני-הפלוגתא: ר' אליעזר ור' יהושע: הם אינם מבינים שלר' יהושע דברי התורה המתחדשים בבית-המדרש הם סם חיים.

אמר להם: שבת של מי היתה? - שבת של רבי אלעזר בן עזריה היתה. - ובמה היתה הגדה היום? אמרו לו: בפרשת הקהל. - ומה דרש בה? (דברים לא) הקהל את העם האנשים והנשים והטף אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף למה באין? כדי ליתן שכר למביאיהן. - אמר להם: מרגלית טובה היתה בידכם ובקשתם לאבדה ממני!

עוצמתה של ה"מרגלית הטובה" שהייתה בידי התלמידים לא מובנת בלי הרקע של מהפכת החינוך של ר' אלעזר בן עזריה שהדיח את שומר הסף של בית-המדרש ביום עלייתו לכס הנשיאות.¹² שחרור "שסתום הלחץ" הביא למילוי שורות בית-המדרש, בניגוד למה שהיה נהוג במשך דורות רבים, לפחות מימי הזוגות, ששערי בית-המדרש פתוחים רק למי שעבר תהליך של מיון וסינון. נעיין אם כן בקצרה בעולם היררכי זה כדי להבין את מרגליתו של ר' אלעזר בן עזריה.

המשנה באבות (א, ב) קובעת בפשטות מסורת של אנשי כנסת הגדולה: "הם אמרו שלשה דברים הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה". המסורת הזו מביעה באופן הפשוט ביותר את הדעה שהתורה צריכה להיות נחלתם של רבים.

באבות דר' נתן (נוסח א, פרק ג) מובאת, על בסיס המשנה הזו באבות, מחלוקת בין בית שמאי לבית הלל:

והעמידו תלמידים הרבה, שבית שמאי אומרים אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו ובן אבות ועשיר ובית הלל אומרים לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים.

באבות דרבי נתן (נוסח ב, פרק ד) מובאת המחלוקת בנוסח שונה:

והעמידו תלמידים הרבה. בית שמאי אומרים אין שוין אלא לכשרים לבני אבות ולבני בני אבות. בית הלל אומרים לכל אדם. משל למה הדבר דומה? לאשה שהיא מושבת תרנגולת על הביצים מתוך הרבה היא מוציאה מעט ומתוך מעט אינה

מוציאה כלום.¹³

המחלוקת מעמידה את בית שמאי כקבוצה אליטיסטית שממיינת את התלמידים בכניסתם לפי קריטריונים פנימיים (חכם, ענו, כשר) וחיצוניים (בן אבות, עשיר), לעומת בית הלל המבקשים להנחיל את התורה לכל, תוך התעלמות מכל אותם קריטריונים.

הברייתא **הבבלי** מציגה את דמותו של הלל הזקן כמי שנפגע מהגישה האליטיסטית שאינה מתירה כניסה לבית-המדרש אלא לעשירים בלבד (בבלי יומא, לה, ע"ב):¹⁴

תנו רבנן: עני ועשיר רשע באין לדין, לעני אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה?

אם אומר: עני הייתי וטרוד במזונותי אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל?

אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעיק, חציו היה נותן לשומר בית המדרש, וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו.

פעם אחת לא מצא להשתכר, ולא הניחו שומר בית המדרש להכנס.

עלה ונתלה וישב על פי ארובה כדי שישמע דברי אלהים חיים מפי שמעיה ואבטליון.

אמרו: אותו היום ערב שבת היה, ותקופת טבת היתה, וירד עליו שלג מן השמים.

כשעלה עמוד השחר אמר לו שמעיה לאבטליון: אבטליון אחי! בכל יום הבית מאיר, והיום אפל, שמא יום המעונן הוא?

הציצו עיניהן וראו דמות אדם בארובה, עלו ומצאו עליו רום שלש אמות שלג.

פרקוהו, והרחיצוהו, וסיכוהו, והושיבוהו כנגד המדורה.

אמרו: ראוי זה לחלל עליו את השבת.

13 על הרקע ההיסטורי של ברייתא זו ראה למשל: י' בן שלום, 'תלמוד תורה לכל או לעילית בלבד', א' אופנהיימר, א' כשר, א' רפפורט (עורכים), **בתי כנסת עתיקים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 97-118.

14 אני כותב "הברייתא הבבלי" כי אין לה שום מקבילה במקורות ארץ ישראל. יתרה מזאת, ניתן לראות במקורות מקבילים עד כמה הסיפור רחוק מלהיות עדות היסטורית. ראה על כך במאמרו של ש' ספראי, Shmuel Safrai, 'Tales of the Sages in the Palestinian tradition and the Babylonian Talmud', *Scripta Hierosolymitana*, 22 (1971), pp. 209-232. י' פרנקל דן בעניין זה בספרו **דרכי האגדה והמדרש**,

הסיפור כתוב כשיר הלל להלל, שמסר את נפשו על אהבת תורה. בצורה זו גם נתקבל הסיפור במערכות החינוך שלנו. אך יש בסיפור מתח עצום ולא קל בין עולמם של שמעיה ואבטליון, גדולי הדור, לבין כל העולם שמחוץ לבית-המדרש. כדי להיכנס לבית-המדרש צריך לשלם כסף, הרבה כסף! יונה פרנקל¹⁵ מעיר ש"גם ללא אפשרות של תחשיב מדויק, ברור שבכל אופן מחצית שכר שכיר בכל יום בשביל השומר הוא סכום ענק שאי אפשר להצדיקו... עלינו לשמוע את העוול שבמשפט: 'פעם אחת לא מצא להשתכר ולא הניחו שומר בית המדרש'. מי אחראי לזה?... לא נצא ידי חובתנו לגבי הסיפור אם לא נבין אותו כתוכחה ואזהרה לאלה העוסקים כל ימיהם בתוך בית המדרש ב'דברי אלהים חיים'".

הלל נפגש עם עולם שהאמין שהתורה צריכה להיות סגורה וספונה, ועוברת בתוך קבוצה אליטיסטית. מעשהו ההרואי נחשב לרף שמעמיד כל אדם בחובת לימוד התורה. אחרי הלל התחזקה המסורת המורה לפתוח את עולם התורה בפני כל מי שמבקש ללמוד.

ואכן מפרשים רבים של המשנה הראשונה באבות הסבירו אותה על-פי מחלוקת בית שמאי ובית הלל המובאת באבות דר' נתן. לדוגמה בפירוש רבנו יונה למסכת אבות: **"והעמידו תלמידים הרבה - כדעת בית הלל, כענין ששנינו ב"ש אומרים..."** ומביא את המחלוקת הנ"ל.¹⁶

יוצא אם כן שבתקופת הזוגות היה מקובל להעביר את התורה באופן אינטימי, בחוגים סגורים ולבני משפחות עשירות ומיוחסות, עד שבא הלל ושנה לתלמידיו את הדעה השנייה התואמת את דברי המשנה: **"העמידו תלמידים הרבה"**.

המתח בין שתי השיטות לא חדל אף עם התעצמות בית הלל לאחר החורבן. רבן גמליאל דיבנה, שנשא באחריות לשלמות העם **"שלא תהיה התורה כשתי תורות"**¹⁷ לא אפשר למי שאין **"תוכו כברו"** להיכנס לבית-המדרש.

משנתו של ר' אלעזר בן עזריה דורשת ש"יכנסו הכול". אין מקום לבדיקות רוחניות בכניסה לבית-המדרש. את החשדנות ואת הכיתתיות יש לחסל, וכנגדן יש לטפח את עולם האמון וההרחבה. דרשתו של ר' אלעזר בן עזריה באה לתקן את הבידוד של בית-המדרש

15 י' פרנקל, **עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה**, תל-אביב תשמ"א, עמ' 67.

16 כעין זה ממש כתב הרשב"ץ בפירוש **מגן אבות** ובדיוק כך גם בפירוש **מרכבת המשנה** לר"י אלאשקר.

17 כדבריו בסוף סיפור תנור של עכנאי, בבא מציעא נט.

מכלל העם: כולם צריכים להיכנס, אנשים, נשים¹⁸ וטף, ושום אדם אינו מיותר. זוהי בשורתו של ר' אלעזר וכשר' יהושע שומע זאת, נחה דעתו.

הוויכוח בין הרצון לשמור את התורה בידי "תוכם כברם" לבין הרצון ש"יכנסו הכול" לא פסק מעולם. רבי יהודה הנשיא, משושלתו של רבן גמליאל, ביקש אף הוא להסתיר את התורה מן ההמון (מועד קטן טז, ע"א):

פעם אחד גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק.

מאי דרש (שיר השירים ז) חמוקי ירכיך כמו חלאים, מה ירך בסתר - אף דברי תורה בסתר.

יצא רבי חייא ושנה לשני בני אחיו בשוק, לרב ולרבה בר בר חנה.

שמע רבי - הקפיד.

בא רבי חייא להיראות לפניו. אמר לו (רבי יהודה): עייא, מי קורא לך בחוץ?

ידע (ר' חייא) שרבי כועס עליו. נהג בעצמו נזיפה שלשים יום.

בהמשך הדיון מתנהל דיאלוג בין רבי לר' חייא. רבי פותח ושואל:

מדוע נהגת כך? - אמר לו: שכתוב (משלי א) חכמות בחוץ תרנה.

אמר לו: אם קרית - לא שנית, ואם שנית - לא שילשת, ואם שילשת - לא פירשו לך.

חכמות בחוץ תרנה - כדרבא. דאמר רבא: כל העוסק בתורה מבפנים תורתו מכרזת עליו מבחוץ.

סיפור זה מתאר את הוויכוח של רבי יהודה ורבי חייא, כהמשך למחלוקת של רבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה (או אם נעתיק אותה לדורות קודמים: זוהי מחלוקת בית שמאי ובית הלל המוזכרת באבות דר' נתן). להשקפתו של רבי יהודה הנשיא יש לדרוש סגירות בשעת לימוד תורה, הלימוד חייב להיעשות בתוך כותלי הישיבה ואין מקום לשידורי תורה מרוחקים ("שוק"). השכר של לומדי התורה בצנעה יהיה שתורתם תכריז עליהם מבחוץ!

18 תפקידן של הנשים בבית-המדרש של ראב"ע הוא "לשמוע", היינו, לא ללמוד אלא רק להקשיב. הירושלמי מעמת את עמדת ראב"ע עם עמדת בן עזאי הדורש במשנה במסכת סוטה ש"חייב אדם ללמד בתו תורה". הבבלי כלל לא מתייחס לעמדת בן עזאי לא כעומדת לראב"ע ולא כעמדה הדורשת דיון בסוגיה בסוטה.

רבי חייא מפר את גזרת הנשיא ויוצא ללמד בשוק. זוהי כמובן ההשקפה הנגדית הסוברת שחובה ללמד בשוק, כי שם נמצאים ההמון והתורה ניתנה לכולם.

כשרבי נוזף ברבי חייא הוא אומר לו: "ראה מי קורא לך בחוץ", כאילו אומר, מקומך שם! מי שעוסק בשידורי חוץ - שיצא לו אל החוץ! מי שילמד ויעסוק בתורה בסתר יזכה ששמו יתפרסם ברבים, בלי שיוציא את תורתו לרבים.

• 2. החשש מפני לימוד תורה פומבי

לאורך כל הדורות התנהל הוויכוח על הוצאת יהודים מכלל מקבלי התורה ולומדיה, שאלות של לגיטימציה להוראת תורה במקומות שאין תוכם כברם מצויות בספרות השו"ת למכביר. לכולם היה ברור ש"ידע הוא כוח". כל קבוצה מובילה השתדלה לשמור על אוצרות הידע שלה.

על רקע זה ברור כמה מבוכה גרם הרמב"ם כשכתב את **המשנה תורה** שנועד להקל על ההמון בשינון דבר ההלכה בעל-פה. פרסומו של **משנה תורה** שינה את פני החברה, כפי שמעיד ר' ששת הנשיא מסרגוסה:¹⁹

כי לפני הגיע משנה תורה לארצות קשטיליה היתה קריאת ההלכות, כל שכן התלמוד, נפלאה מאד בעיני יושביה... והשופט ההוא היה דן יחידי ואין חולק עליו, כי לא היו יודעים אנה הדין נוטה וכולם היו צריכים אליו. ובראותם י"ד ספרי משנה תורה והתבוננו בהם כל יודעי לשון הקודש... נפקחו עיניהם... והנה רבו היום המבינים דבריהם ובשמעם טענות בעלי הריב ודין השופט ידרשו בהם.

גם היום אפשר להבחין בין המגמה המבקשת לשמר את התורה לחוגים סגורים ומצומצמים, למגמה המבקשת להנחיל תורה לכל. כך למשל אפשר לראות את תהליך הכניסה של פירוש קהתי למשנה, שתפס את מקומם של הפירושים הקלסיים של ר' עובדיה מברטנורא וה**תוספות יום-טוב**. או לדוגמה, התלמוד במהדורת הרב שטיינזלץ, שבא לפתוח את שערי תלמוד לכל מי שמהדורות דפוסי ורשה ווילנא קשות לו. כך גם מקראות גדולות **תורת חיים** שריבעו את אותיות המפרשים הקלסיים, פסקו את דבריהם ואפשרו

19 דברים אלו מצוטטים אצל י" אחיטוב, **על גבול התמורה** (לעיל, הערה 3), עמ' 153. על השלכות פרסום **משנה תורה** והשפעתו על פני החברה, ראה: י" טברסקי, **מבוא למשנה תורה לרמב"ם**, ירושלים תשמ"א, פרק שני.

לכל אחד ואחד לפתוח את הספר גם אם אינו מיומן בקריאת אותיות "כתב רש"י".²⁰ מנגד, ישנם חוגים המתעקשים לשמר את התורה בחוגים סגורים. את ספריהם (בכל מקצועות התורה) הם מפרסמים דווקא בדפוס "רבני" ("כתב רש"י") ובסגנון שרק חוגים סגורים ומצומצמים מסוגלים לקרוא. תכונה זו, יש להודות, אינה מאפיינת רק את לומדי התורה. כל חוג מקצועי מנסה לשמור על אוצרות הידע שלו. כך לרופאים יש את כתיבתם הייחודית, לעורכי-הדין את שלהם וכיוצא בזה.

ברור שהמגמה המבקשת ליצור לימוד תורה "בסתר" אינה מחבבת את הרעיון של לימוד תורה "וירטואלי". עולם הישיבות, מבית היוצר של וולוז'ין ותנועת המוסר, הקפידו מאוד "למסור" שיעורים באופן בלתי אמצעי, ואם כתבו את דבריהם היו כותבים אותם בכתיבה "פנימית" המובנת רק לחוגים למדניים. כך לדוגמה כותב הרב יוסף יהודה בלוך (שיעורי דעת, א, עמ' 34):

כשהחכם יושב ודורש אינו יכול למסור בדברי פיו רק את חומר החכמה, אבל צורת החכמה מה שמרגיש בליבו לב חכם אי אפשר לו למסור במילים, כי צורתא דשמעתא, נשמת התורה אינה נמסרת בדברים לחוד. ומפני חפץ לב חכם להעניק משפע חוכמתו ולמסור מה שהוא מרגיש בעומק נפשו לזולתו פורצת זו החוכמה ושופעת על ידי כל מהותו, מתבטאת בשירטוטי פניו ותנועות גופו ואבריו, ולא רק על ידי תנועות וביטויים שאפשר להשיגם בחוש, אלא באמת חודר זה דרך כל מהותו ומזהיר דרך כל גופו, והתלמיד יכול להשיג זה ולקבל בנפשו רק על ידי התדבקותו וקורבת נפשו להרב.

על רקע זה נתעוררה בעיה אחרת. כשמלמדים תורה בהמון יש חשש שמא יתגלגלו הדברים לאוזניים שיעשו שימוש קלוקל במה ששמעו. חשש זה הביא לסייג נוסף בהוראת התורה ל"תלמיד שאינו הגון" (חולין קלג, ע"א):

אמר רב יהודה אמר רב כל השונה לתלמיד שאינו הגון נופל בגיהנם שנאמר כל חושך טמון לצפוניו.

אמר ר' זירא אמר רב כל השונה לתלמיד שאינו הגון כזורק אבן למרקוליס שנאמר

20 על הוויכוח במערכת החינוך הדתית בנוגע לתלמוד במהדורות שטיינזלץ, ראה ע' פוקס, 'לימוד בשטיינזלץ – בעצם למה לא?', בשדה חמד, 1 (תשנ"ז), (www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sde_chem/fux.htm). על

כצורך אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד, ואין כבוד אלא תורה שנאמר כבוד חכמים ינחלו.

השלכותיה המעשיות של הלכה זו העסיקה את גדולי ישראל בכל הדורות:

האם מותר ללמד תורה את הקראים, שעשויים לנגח בידיעותיהם את מסורת חז"ל?

האם מותר ללמד אנשים שאינם מקיימים באופן אידאולוגי את מה שלומדים (רפורמים, קונסרבטיבים וכדו')?

ר' משולם ראטה נשאל לגבי הוראה בבתי-מדרש להכשרת רביים רפורמים. השואל ידע להעיר שכבר יש תקדים שבו התירו ללמד תורה את הקראים. על כך כותב הרב ראטה (שו"ת קול מבשר, חלק ב, סימן נז):

ומה שהביא השואל ראייה מתשובת הרא"ם סי' נ"ז שהתיר ללמד את הקראים, זה אינו כלום, שהרי הרא"ם שם שנה ושילש את התנאי להיתר דוקא אם הם מקבלים עליהם לשמור את מועדי ה' המקודשים ושלא יזלזלו בכבוד חכמינו ז"ל, מה שאינו כן בנ"ד באלה המתעתדים להיות רבנים ריפורמים.

ועי' תשובת רדב"ז ח"ב סוף סי' תשצ"ו שכתב: ולענין ללמד לקראים תורה ומקרא וטעמים (ר"ל נגינות פסקי הטעמים) מותר, אבל משנה ותלמוד אסור אם לא יקבל עליו דברי חכמים כי אחר שילמוד ילעיג ויתלוצץ על דבריהם כי מי שאינו מאמין במקבלי הקבל' איך יקבל דבריו הרי אינו לומד אלא לקנתר ולסתור דבריה', ע"כ דבריו הקדושים, ובקובץ תשובות הרמב"ם סי' תנ"ג כתב שאע"פ שמותר ללמד לנכרי דיני שבע מצוות בני נח, אבל אינו מותר דבר מזה לישמעאלים, לפי שהם יאמינו שתורה זו אינה מן השמים וכו' עיי"ש. וידוע כי הריפורמים כופרים בתורה שבע"פ ואין מאמינים בתורה מן השמים.

זוהי דוגמה לחשש שדברי תורה יגיעו למחוזות לא רצויים שיעשו בהם שימוש קלוקל. מסוג זה ישנן תשובות שונות ומגוונות, כמו עניין הוראת תורה באוניברסיטה,²¹ קבלת

התקדשותו של תלמוד וילנא ראה בספרו של י"ש שפיגל, **תולדות הספר העברי**, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 525 ואילך.

21 ראה למשל פרופ' א' שוחטמן, 'שיעורי תורה במוסד חילוני - תשובת מרן הראי"ה קוק', **תחומין**, י (תשמ"ט), עמ'

מורה למשרה בישיבה כשהוא מלמד גם במסגרות לימוד של זרמים אחרים²² ועוד.

כתגובה לכל החששות הללו, אני מבקש לקרוא דברים שנכתבו במקום אחר ובזמן אחר אך כאילו יצאו מתוך מציאות ימינו. כוונתי לפסקה מתוך תשובה של הנצי"ב מוולוז'ין, שנכתבה כתגובה למאמר מערכת של העיתון החרדי **מחזיקי הדת**, שבו צידדו העורכים בהפרדת הקהילות החרדיות משאר הקהילות, כהפרדת לוט ואברהם, ולהציל בכך את היהדות הנאמנה. במאמרו מביע הנצי"ב את כאבו על מגמה זו ובין השאר הוא כותב (שו"ת **משיב דבר**, חלק א, סימן מד):

עלינו לעשות להחזיק הדת להרבות תורה בבתי מדרשים ולעשות כל תחבולות שאפשר שיתעסקו בתורה ברבים ולא לדקדק אם חבירו לומד לשמה או שלא לשמה וכפי שכתוב בברכות דף כח במעשה של רבן גמליאל ור' אלעזר בן עזריה שמסיקה הגמרא שלא כרבן גמליאל שאמר כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנס לבית המדרש.

ובאמת אין לנו לחשוב ולחשוד שמא לומד שלא לשמה, סתם מי שלומד תורה אפילו שלא באהבה ובדביקות מכל מקום לומד כדי לקיים מצות תלמוד תורה. וכל לומד ברבים עדיף משהוא לומד בחדרו בפני עצמו.

ועסק התורה בקבוץ בעלי בתים יהא גורם למעט מחלוקת בישראל ולהרבות מחזיקי הדת.

הכלל אם באמת ובתמים אנו באים להחזיק הדת אין עצה כי אם לעסוק בלימוד תורה, בלי שום נפקא מינה אם הוא לשמה או שלא לשמה וזה אינו אלא מסור ללב וידוע להקב"ה איך להצליח את הלומד, אבל לנו אין לדעת ולחשוב בזה מאומה, ובזה האופן ירבו לומדי התורה כהנה וכהנה, וגם המתחכמים יכירו כי קיום התלמוד הוא לנו לחומה.

הנצי"ב מעלה את שאלת האלטרנטיבה. ההיבדלות וההסתגרות של מחזיקי התורה בתוכם פנימה לא נותנת שום תקווה לתיקון. בהסתגרות זו יש הרבה מן הייאוש. בכוחה של האמונה עלינו להתגבר על הקשיים ולהתייצב בכל מקום שאפשר, להגדיל תורה

22 הרב עובדיה יוסף, שו"ת **יביע אומר**, חלק ז, יורה דעה, סימן יט.

ולאהדירה. הדגם שאותו מרומם הנצי"ב מבוסס על משנתו של ר' אלעזר בן עזריה, שממיר את משנת ה"תוכו כברו" של רבן גמליאל במשנת ה"העמידו תלמידים הרבה" של בית הלל, ומבקש מאנשים מכל רובדי העם להיכנס וליטול חלק בקבלת התורה. על רקע זה מרתק ללמוד על המחלוקת שהתנהלה בוולוז'ין בין הנצי"ב לבין ר' יוסף בר סולובייצ'יק, נינו של ר' חיים מבריסק. ר' יוסף בר שימש כסגנו של הנצי"ב (1853) והוביל בישיבה את הזרם הלמדני החריף, ואילו הנצי"ב נודע כאיש ה"בקיאות". כידוע, משפחת סולובייצ'יק ותלמידיה המשיכו וממשיכים בהתמדה את גישת הסב, ר' חיים, בשיטת הלימוד הלמדנית שלו ובסגנון שהוריש לעולם התורה. לאחרונה, עם תהליך "בדק הבית" בנושא הוראת הגמרא בישיבות, נשמעו קולות המערערים על מוחלטות השיטה הבריסקאית, ומחפשים אלטרנטיבות אחרות.²³

• 3. "עשה אזניך כאפרכסת"²⁴ - על אמנות הסינון

לאחר דרשת הפתיחה ("הקהל") מביא התלמוד עוד דרשה של ר' אלעזר בן עזריה, המתארת את פתיחת שערי התורה לכל, ומבוססת על פסוק מספר קהלת (כנראה בענייני דיומא, לכבוד חג הסוכות):²⁵

ואף הוא פתח ודרש: (קהלת יב) 'דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים בעלי אספות נתנו מרעה אחד'. למה נמשלו דברי תורה לדרבן? לומר לך: מה דרבן זה

23 על השוני בין הנצי"ב לר' יוסף בר, ראה אצל ש' שטמפפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 80-84. על דרכי הלימוד, המשבר ואפשרויות הפתרון התנהל ויכוח בין הרב אהרון ליכטנשטיין לרב יהודה ברנדס, מעל דפי עיתון **הצופה** (סיון תשס"א) (= www.daat.ac.il/daat/toshba/tochniut/lichtin.htm).

24 נוסח דומה של הדרשה הזאת נשתמר בתוספתא סוטה ז, יב: "עשה לבך חדרי חדרים". נוסח זה שימש בסיס לספרו של ד' הרטמן: *David Hartman, A Heart of Many rooms: Celebrating the many Voices within judaism*, Woodstock 1999. קריאה אחרת, המבוססת על כלי המחקר התלמודי, מצויה במאמרו של ש' נאה, 'עשה לבך חדרי חדרים', א' שגיא וצ' זוהר (עורכים), **מחויבות יהודית מתחדשת**, תל-אביב תשס"א, עמ' 851-875. שם, בהערה 4, סוקר נאה את המחקרים הרבים שעסקו בניתוח דרשתו של ר' אלעזר בן עזריה.

25 יש לדרשה זו ניחוח של חג הסוכות, הן בגלל הפסוקים של "אתם נצבים" והן בגלל הפסוק מקהלת. ואולם יש להם גם קו רציף של מהפכה רוחנית לימודית מבית היוצר של ראב"ע, שבה הוא מבקש לפתוח את התורה לכל, שלא כמו בתי-המדרש של רבן גמליאל. לפי זה הדרשה יכולה להיראות כדרשת "הכתרה" בעלת אופי של הצהרת כוונות. אם זה נכון אפשר להבין את הסיטואציה שר' יהושע לא נכח בזמן הדרשה, בכך שהיא קשורה להדחת רבן גמליאל בגינו.

מכוין את הפרה לתלמיה להוציא חיים לעולם, אף דברי תורה מכוונים את לומדיהן מדרכי מיתה לדרכי חיים. אי מה דרבן זה מטלטל אף דברי תורה מטלטלין - תלמוד לומר משמרות. אי מה מסמר זה חסר ולא יתר אף דברי תורה חסירין ולא יתירין - תלמוד לומר נטועים, מה נטיעה זו פרה ורבה - אף דברי תורה פריין ורביין. בעלי אספות - אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין. שמא יאמר אדם: היאך אני למד תורה מעתה? תלמוד לומר: כולם נתנו מרעה אחד - אל אחד נתנן, פרנס אחד אמרן, מפי אדון כל המעשים ברוך הוא, דכתיב (שמות כ) וידבר אלהים את כל הדברים האלה. אף אתה עשה אזניך כאפרכסת, וקנה לך לב מבין לשמוע את דברי מטמאים ואת דברי מטהרים, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין.

הפסוק בקהלת "דברי חכמים כדרבנות" וכו', מתאר את התורה במושגים חקלאיים. הדרבן הוא "מלמד הבקר", המקל שמסמר קבוע בראשו, שבעזרתו מזרזים את הבהמה ומכוונים אותה להליכה בתלם. הדרבן מכאיב לבהמה אך תכליתו לשמור שתבצע את עבודתה בשלמות. המסמר הקבוע בראש הדרבן הוא "בעל אסופה", היינו בעל ראש רחב הניתן לשחרור ולכיוון לפי הצורך.

באופן פשוט אפשר להבין את ההשוואה של שלמה המלך בין התורה לכלי החקלאי מבחינת המשמעת הנדרשת מלומדי התורה: דברי החכמים אינם תמיד נעימים אך ודאי שכולם מכוונים להיטיב עם הבריות ולכוונם לתלם של עבודת ה'. זהו משל יפה וברור לכל חקלאי שמכוון את פרתו לתלמיה.

אלא שר' יהושע מבקש לגלות בפסוק רובד נוסף. הוא רוצה לראות בפסוק הנגדה ומתח בין מילים שונות. ראשיתו של הפסוק בתיאור הדרבן, שעניינו להביא חיים לעולם, לחרוש בתלם ולהתקדם לפי הסדר הנכון. אלא שאם דברי התורה משולים לדרבן, היינו למלמד הבקר, יש חשש שהדרבן יפול מעל הבהמה מכל אבן שבדרך. זהו ביטוי לפחד מן הנתק שבין התורה לחיים. מה שמאפשר את ההתקדמות השקטה הוא המסמר הקבוע בראש המלמד. ובנמשל, כנגד הארעיות של התורה באים החכמים ומקבעים את התורה, על-ידי לימוד התורה וההוראה, בחיי המעשה.

אך כאן מתגנב חשש חדש: "מה מסמר חסר ולא יתר, אף דברי תורה חסרים ולא יתרים?"

שמא יאמר אדם שהתורה "תקועה" בגלל ההלכה, שאין בה לא חידוש ולא התפתחות אלא כולה קיבעון וקשיחות. לכן, אומר ר' יהושע, בחר שלמה לתאר את המסמר כ"נטוע" ולא כ"תקוע". המסמר אינו סטטי. הוא דומה לעץ השתול באדמה שבטיפול נכון הוא גדל וצומח ופורה. ר' יהושע מבקש לתאר לנו את עולמה של ההלכה במורכבות הגדולה שלה: "נטועה כמסמר". מחד גיסא, ההלכה ממסמרת את התורה לחיים, ולא נותנת למהמורות הדרך לנתק ביניהם. מאידך גיסא, היא כל הזמן מגיבה לדרך, פרה ורבה, מתפתחת ומתחדשת. כך נראה עולם התורה בעיני איש בית-המדרש שלשיטתו: "אין בית-מדרש ללא חידוש".

אלא שהפסוק ממשיך ומתאר את המסמר הנטוע כ"בעלי אספות". הפירוש הפשוט הוא שלמסמר יש סף המאפשר לחלץ אותו מהקיבעון, אך ר' אלעזר בן עזריה מבקש לראות את הביטוי "בעלי אספות" כתיאור ססגוני של עולם בית-המדרש החדש. על-פי בית-מדרש זה תלמידי חכמים, למאות ולאלפים, נכנסים ללמוד תורה, בלי חשש של מחלוקת ובלי שיכריעו הכרעה מוקדמת בין הדעות: "יושבין אספות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין". זהו המראה המרהיב של בית-המדרש בעיניו של ר' יהושע.

כאן מתגנבת השאלה המחויבת: "שמא יאמר אדם היאך אני לומד תורה מעתה"? אדם נכנס לעולם הלימוד הפתוח הזה, מרובה התלמידים, מרובה הדעות, מרובה האפשרויות, ובקלות יכול לאבד את הראש. איך אפשר להדריך אדם התועה בעולם של ריבוי? על כך יש שתי תשובות אפשריות.

התשובה האחת מוצאה מבית-המדרש של הנשיא, רבן גמליאל (אבות א): "עשה לך רב והסתלק מן הספק ואל תרבה לעשר אומדות". בעולם של ספק אין לו לאדם לחפש דרך אלא לבקש מורה דרך. הרב, מורה הדרך, הוא שיוציא את האדם מן הספק. חבל על זמן יקר של חיפוש חסר תועלת. אם יש הרבה דעות - עשה לך רב. כך תסתלק מן הספק. ביטוי ציורי לפתרון זה נמצא אצל ר' משה חיים לוצאטו בספר ההדרכה למבקשי דרך, **מסילת ישרים**, פרק ג: 'בבאור חלקי הזהירות':

למה זה דומה? לגן המבוכה, הוא הגן הנטוע לצחוק, הידוע אצל השרים, שהנטיעות עשויות כתלים כתלים, וביניהם שבילים רבים נבוכים ומעורבים, כולם דומים זה לזה, והתכלית בהם הוא להגיע אל אכסדרה אחת שבאמצעם. ואמנם

השבילים האלה מהם ישרים ומגיעים באמת אל האכסדרה, ומהם משגים את האדם ומרחיקים אותו ממנה. ואמנם ההולך בין השבילים הוא לא יוכל לראות ולדעת כלל אם הוא בשביל האמיתי או בכוזב, כי כולם שוים ואין הפרש ביניהם לעין הרואה אותם, אם לא שידע הדרך בבקיאות וטביעות עין שכבר נכנס בהם והגיע אל התכלית שהוא האכסדרה. והנה העומד כבר על האכסדרה הוא רואה כל הדרכים לפניו ומבחין בין האמיתיים והכוזבים, והוא יוכל להזהיר את ההולכים בהם, לומר: זה הדרך לכו בו! והנה, מי שירצה להאמין לו, יגיע למקום המיועד. ומי שלא ירצה להאמין וירצה ללכת אחר עיניו, ודאי שישאר אובד ולא יגיע אליו.

כן הדבר הזה: מי שעדיין לא משל ביצרו, הוא בתוך השבילים, לא יוכל להבחין ביניהם. אך המושלים ביצרם שכבר הגיעו אל האכסדרה, שכבר יצאו מן השבילים וראו כל הדרכים לעיניהם בברור, הם יכולים ליעץ למי שירצה לשמוע, ואליהם צריכים אנו להאמין. ואמנם מה היא העצה שהם נותנים לנו? בואו חשבון, בואו ונחשב חשבוננו של עולם, כי כבר הם ניסו וראו וידעו שזה לבדו הוא הדרך האמיתי להגיע האדם אל הטובה אשר הוא מבקש ולא זולת זה.

פתרוננו של רבן גמליאל, כמו של בעל **מסילת ישרים**, אינו דורש מהאדם אלא להתמסר למדריכים היודעים את הדרך. הם יודעים את הדרך והם מראים לנו איך להתקדם בה ללא מבוכה: "עשה לך רב".

המסלול שמציע לנו ר' אלעזר בן עזריה מציג אלטרנטיבה למשנתו של רבן גמליאל. הוא מבקש להציב במקום את האדם כאחראי לפילוס הדרך במבוך של הספק. במקום "עשה לך רב" מציע לנו ר' יהושע את משנת "עשה אוזניך כאפרכסת". במשנת אבות נאמר בשמו של יהושע בן פרחיה (ובמשנת אבות דרבי נתן משמו של רבן גמליאל): "עשה לך רב וקנה לך חבר". זוהי ממש העמדה של משנה מול משנה: מול "עשה לך רב" מעמיד רבי יהושע את המשימה של "עשה אוזניך". מול "קנה לך חבר" מעמיד ר' אלעזר בן עזריה את האידאל: "קנה לך לב מבין". מה משמעותה של הוראה הזו?

מקורה של המילה "אפרכסת" הוא מיוונית ומשמעותו כלי הבנוי כעין משפך שצדו האחד רחב וצדו השני צר.²⁶ כשאנו משתמשים בדימוי של האפרכסת בכוונתנו לקלוט את הקולות

26 ש' נאה (לעיל, הערה 24) מראה שאפרכסת היא המשפך הגדול הקולט והמעביר את התבואה אל תוך הרחיים "הדימוי ברור: על התלמיד לקלוט בתחילה הכל ללא ניפוי, אך לאחר הטחינה עליו לשבת ולנפות את הקמח לחרוד

המשייטים בחלל. קולות אלה "נשפכים" לתוך האפרכסת ודרכה נכנסים לשפופרת ויוצאים מן הפתח הצר. אוזן האדם בנויה כאפרכסת, שבה הקולות חודרים מבעד לאוזן החיצונית ומבעדה הם חודרים לתודעת האדם. ר' אלעזר אומר לנו לעשות את אוזנינו כאפרכסת, היינו, לפתוח את האוזן לקליטה רחבה של כל הקולות הבוקעים בחוץ. האפרכסת אינה ממיינת ואינה מצנזרת. היא קולטת את כל הקולות.

ר' אלעזר מבקש לשחרר את האוזן מכבליה. הכניסה אל עולם בית-המדרש מרעיש את אוזניו של האדם. תגובה אחת אפשרית היא למהר ולחפש מורה דרך שישקיט אותו וינחה אותו בדרך. אבל ר' אלעזר מבקש מהאדם להירגע מבפנים: עשה אוזניך כאפרכסת. פתח את עצמך לכל הקולות שאתה שומע: דברי האוסרים והמתירים, המחייבים והמזכים, המטמאים והמטהרים. כל הקולות של המחלוקת שבבית-המדרש מקורם בהר סיני: "וידבר אלקים את כל הדברים האלה". רק מתוך שמיעה כוללת של כל הדברים אפשר להתחיל את חיפושי הדרך.

פתיחת האוזן כאפרכסת אינה אלא כלפי הקולות העולים בבית-המדרש, בעולמם של חכמים. יש זמנים ומצבים שבהם חובה על האדם לאטום את אוזנו משמוע רע. וכך מתאר התלמוד את תפקודה של האוזן כמצנזרת את הקולות שמבחוץ (כתובות ה, ע"ב):

דרש בר קפרא, מאי דכתיב: (דברים כג) ויתד תהיה לך על אזנך? אל תקרי אֶזְנֶךָ אלא על אוזנך, שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון - יניח אצבעו באוזנו; והיינו דאמר ר' אלעזר: מפני מה אצבעותיו של אדם דומות ליתידות? מאי טעמא? אילימא משום דמחלקן, כל חדא וחדא למילתיה עבידא, דאמר מר: זו זרת, זו קמיצה, זו אמה, זו אצבע, זה גודל! אלא מה טעם משופות כיתידות? שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון - יניח אצבעותיו באוזנו. תנא דבי רבי ישמעאל: מפני מה אוזן כולה קשה והאליה רכה? שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון - יכוף אליה לתוכה.

ואולם בעולם הקולות של בית-המדרש אין מקום לצנזורה. אדם עושה את עצמו כלי קיבול לשמיעת דבר ה'.

רק לאחר מכן מגיע השלב השני: "קנה לך לב מבין לשמוע". שלב המיון, ההבנה והעיכול

בא לאחר שלב הקליטה. גם על השלב השני מופקד האדם עצמו: הוא צריך לקנות את הלב, להבחין בין כל הקולות השונים ומביניהם לשמוע את הקול המכוון אותו לדרך ה'. אין קול שאין לו מקום: עליו לשמוע את דברי כולם. כל קול שיוצא מהיכל ה' יש לו קדושה ויש לו מקום.

משנת ר' אלעזר בן עזריה מטילה על האדם אחריות גדולה. לא מדריך חיצוני מניע את האדם אלא תביעה פנימית: "עשה אזניך... קנה לך לב מבין". זוהי דרישה גדולה לאנשים גדולים. האלטרנטיבה של רבן גמליאל עומדת לרשות האדם בכל עת: "עשה לך רב".

סיכום: "כמסמות נטועים"

היכולת להיפתח לכל התורה כולה, ללבטי החכמים, למחלוקות ולמגמות השונות, מעמידה את לומד התורה בימינו בפני אתגר עצום של כניסה לאולם ענק של כל/קול התורה. כניסה זו עשויה לבלבל את האדם הממוצע ורבים הסיכויים שיאבד את דרכו ויסתחרר מהיקף המידע המזומן לו ישנן שתי דרכים להתמודד עם שפע זה של אוצרות התורה המוגשים לנו:

הדרך האחת: "עשה לך רב" - הושטת יד מלווה ומנחה של הרב שנועדה להדריך את האדם במשעולי התורה וההלכה. יש בזה דרישה מן האדם להכיר במגבלות הניווט שלו שלא ייכנס להרפתקה של הליכה לא מודרכת (ברוח משל גן המבוך של הרמח"ל **במסילת ישרים**). נראה לי שבנתיב זה הולכים רבים מצרכני אתרי השו"ת והאינטרנט. הם מוצאים מדריכים בדמות רבנים שמתאימים להם וזמינים להם, ובלי שום עמל של תורה הם מקבלים הדרכה והכוונה ללכת במסילה העולה בית ה'. זוהי לא ספרות שו"ת בדמותה הקלסית, אלא מערכת הכוונה והנהגה לציבור שאינו רוצה או אינו יכול להיכנס לעמל של תורה.

הדרך השנייה היא הדרך של ר' אלעזר בן עזריה: נתיב לימוד תורה הפתוח לכול. כל אוצרות התורה, על כל מאגריהם, פתוחים לכולם, וכל מי שמוכן לעמול להיכנס לבית-המדרש ולשקוד על צפונותיו, מוזמן. פתיחת מאגרי הידע לקהל הרחב מטילה לפתחנו את מלוא כובד האחריות. החשש הגדול שלנו הוא הקלות הבלתי נסבלת של השימוש במאגרי הידע. התביעה הגדולה של ר' אלעזר מכל מי שרוצה ליטול חלק בתורה היא להבין שהידע

אינו מספיק. גם אם התגברנו על פערי הידע שבין הרב לתלמיד, והידע כבר אינו מהווה כוח, יש לנו אחריות לשימור התורה ולדרכי התקדמותה.

זוהי המשמעות של "כמסמרות נטועים". התורה מבקשת לפרות ולרבות כמו נטיעה, אך היא גם מבקשת נקודת אחיזה וקביעות כמו מסמר. כדי לעמוד במשימה הזו צריך לפתח שני דברים מקבילים: מצד אחד, עלינו לעודד תלמידים ותלמידות להיכנס לעולמה של היצירה התורנית, בעזרת כל מאגרי הידע שעומדים לרשותם. לא לאגור ולא לגור. מצד אחר ובמקביל, עלינו לחזק את המודעות של הפניית שאלות, בעקבות עיונים תלמודיים והלכתיים שלנו, אל בעלי אינסטנציה גבוהה יותר (ראשי ישיבות, רבנים וחוקרים מובהקים). בדרך פעולה זו נוכל אולי לחזור אל ספרות השו"ת המקורית, אלא שהפעם ישתתפו במשא ומתן ההלכתי ציבור גדול של לומדים, היכולים לפרוס סוגיה כצורתה, ומלאה הארץ דעה את ה'.